

Valitsejaideaal Hiinas ja Tiibetis

Urmas Pappel

Sissejuhatus

Hiinas ja Tiibetis on välja kujunenud kaks erinevat ja maailmas unikaalset valitsemiskorda koos eriomase ettekujutusega ideaalsest valitsejast. Nii nagu mujalgi, on ettekujutus valitsejast ka hiina ja tiibeti kultuuris märksellest, kuidas kumbki kultuur suhtub iseendasse ja teistesse. Alljärgnevas kirjatöös võetakse kokku nende valitsejaideaalide kujunemislugu ja püütakse näidata, kuidas nende kahe kultuuri arusaam valitsejast on paratamatus konfliktis, mõjutades tänini Hiina ja Tiibeti suhteid.

Valitsejaideaali saab lahti mõtestada kahel viisil. Esiteks saab valitseja sobivust või täiuslikkust hinnata kultuuris levinud eetiliste normide alusel. Kõige silmatorkavamalt kasutati ja kaudselt kasutatakse tänini eetilist mõõdupuud konfutsianistlikes ühiskondades — Hiinas, Koreas ja Jaapanis. Kuid tundmatu ei ole säärane valitsejaideaal ka budistlikes riikides, kus ettekujutus õiglasest kuningast, maailmavalitsejast (*cakravartin*) on vääramatult seotud budistlike eetikanormidega. Teisalt võib valitsejat kujutada mõne iidse, müütilise või reaalse eeskuju kehastusena. Nii näiteks oli tavaks mõnes budistlikus kuningriigis, kus valitsejat peeti tulevase buddha Maitreja maiseks kehastuseks. Ent seegi arusaam kätkeb endas teatud eeskuju najal omandatud eetilisi piirjooni. Loomulikult ei välista üks tõlgendusviis teist, ning sarnaselt Hiina keisrikultusega võib valitsejat hinnata nii tema müütilise päritolu kui ka eetikareeglite alusel.

Valitsejaideaal Hiina kultuuritraditsioonis

Hiina kultuuriruumis on klassikaline ettekujutus valitsejast vääramatult seotud tähtsate filosoofilis-religioossete süsteemidega — taoismi ja konfutsianismiga. Taoismis kujunes šamanistlike joontega ideaalse targa, pühak-valitseja ideaal, mis pääses mõjule hiina kultuuri algusaegadel ega ole lõplikult hääbunud tänini. Konfutsianistlik valitsejaideaal pani aluse Taeva mandaadi mõistele ning vormis Hiina keisrikultust peamiselt Hani dünastiast alates (206 e.m.a–220 m.a.j). Taoismi ja konfutsianismi filosoofiale tuginedes, väge ja voojust omavahel põimides on põhiliselt eetikale ja hierarhiale keskendunud hiina kultuur loonud kujutelma kogu Taevaaluse ideaalsest valitsejast. Hiina kultuuri kolmas suur usund budism on küll hooti Hiina keisririigi poliitikat tugevasti mõjutanud (nt Tangi keisririigi ajal), ent budismil ei ole erilist tähtsust sealse valitsejaideaali kujundamisel.

Varajane taoistlik valitsejaideaal

Varajane hiina kultuur oli enim mõjutatud taoismist, mis muutus küll konkreetseks religiooniks ja sai ühise nimetuse alles Hani ajastul, kuid oli siiski eristatav palju aega enne seda. Varajane taoistlik rahvausund oli šamanistlik, kätkedes endas rituaale, müüte ja muu hulgas ka algset ideaali valitsejast. Legendid hõimupealikest ja kuningatest (nt Yu) kui imeliste võimetega šamaanidest (*wu*), kes suutsid võidelda loodusjõududega, moonduisid loomadeks (näiteks karuks) ning rändasid tarkust otsides taevas ja maa all, annavad tunnistust sellest, et šamaanid olid varases Hiina ühiskonnas ühtlasi ka valitseja rollis.¹

Shangi dünastia (18.–11. saj e.m.a) ajal sai šamanistlik valitsejaideaal selgemad piirjooned. Toonased oraakliluud pajatavad meile kuningaist (*wang* ‘kuningas’, algse tähendusega ‘suur mees’²; või *guowang* ‘kuningas’; *guo* — ‘riik’), kes oma võimu kindlustamiseks said riituste ja ohverduste kaudu oma tahtmisele allutada esivanemate hingi ja ülemisandat (*shangdi*: *shang* — ‘ülem, kõrgem’; *di* — ‘jumal, jumalik esivanem, valitseja’) ehk taevast üliolendit. Toonase ettekujutuse järgi oli valitseja üks

¹Eva Wong. *The Shambhala Guide to Taoism*. Boston, London: Shambala, 1997, lk 11–12.

²Endymion Wilkinson. *Chinese History: A Manual*. Cambridge (Massachusetts), London: Harvard University Asia Center, 2000, lk 108.

atribuute maagiline vägi, mis kaob hilisemas konfutsianistlikus kujutelmades ideaalsest valitsejast. Kas selle traditsiooni raames peeti kuningaid ülemisanda järeltulijaks, pole täpselt teada, kuid side valitseja ja taeva vahel oli juba siis ilmselgelt olemas.³

Tänu kirjakunsti levikule ja põllumajandusliku ühiskonnakorra tekkele kuninga roll muutus. Sarnaselt Rooma riigi teise kuninga Numaga, kes lahutas preestri ameti kuninga omast ning lõi eraldiseisva *flamen dialis*'e ehk ülempreestri ameti,⁴ ei olnud ka Hiinas Zhou dünastia alguseks (12. saj e.m.a) kuningas ja šamaan enam ühes isikus. Tekkis Taeva mandaadi mõiste. Kuninga preestriroll säilis vaid kahes kõige olulisemas religiooses talituses, sügise ja kevadise pööripäeva tähistamises, mis tagas valitseja legitimsuse. Hiljem kandus see ülesanne üle keisritele ning nii püsis see traditsioon kuni mandžude Qingi dünastia viimase keisri Pu Yi troonilt tõukamiseni 1911. aastal. Šamaanide teostada jäid kõik teised religioossed talitused, sealhulgas oomenite ja unenägude seletamine, ravitsemine ja valitseja nõustamine.⁵ Ka riituste läbiviimine kuulus šamaani tööülesannete hulka. Seega oli esimese aastatuhande lõpuks e.m.a tekkinud professionaalne institutsioneerunud šamanism ning eraldiseisev kuningavõim.⁶

Ometi ei hääbunud taoistlik ideaal kuningast kui šamaanist või targast täielikult. Jättes kõrvale šamanistliku mütoloogia, võttis taoistlik valitseja-ideaal kuju taoismi baastekstis *Daodejing*. *Dao* ehk 'kulg' on kogu olemise vormitu alus, mille järgi oleval ei ole püsivust, vaid kõik liigub, muutub, kulgeb. Ka loodus, inimene, kultuur, riik jne järgivad seda vääramatut seadust. Seetõttu kujutas taoistlik tark endast valitseja ideaali, tundes kulgeva maailma loomust, sealhulgas riigi ja ühiskonna loomust paremini kui lihtinimene. Sellest arusaamast lähtuvalt pidi kuningas teotsema omakasupüüdmatult, rahva ja riigi nimel ning jääma seejuures märkamatuks. Hea kuningas "toimib toimimata". See 'toimimatuse' (*wuwei*) printsiip ei tähendanud varases taoismis ja *Daodejingis* sugugi mitte jäägitut passiivsust, ühiskonnast eraldumist ja kõige minnalaskmist, vaid ideaalset kuluga kaasaminemist, mis võimaldas kuningal hästi valitseda.⁷ *Daodejingis* kirjeldatakse ideaalset valitsejat järgmiselt:

³Michael Aung-Thwin. Kingship. — The Encyclopedia of Religion, köide 8, lk 330. Koostanud Mircea Eliade. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.

⁴James G. Frazer. Kuldne oks. Tallinn: Varrak, 2001, lk 140.

⁵E. Wong 1997, lk 14–19.

⁶*Ibid.*, lk 20.

⁷*Ibid.*, lk 24–25.

teinud töö ja lõpetanud toimingud
loobu hindavatest sõnadest
rahvas aga rääkigu
juhtus iseenesest
(*Daodejing* XVII)

kulg on püsinimeta
loomulik ja imeväike
taeva all ei ole võimu
teda alla suruda

kui valitsejad temas püsiksid
musttuhanded ise alluksid
maa ja taevas ühineksid
alla sajak mesikastet
käskusid siis poleks vaja
inimesed võrdseiks saanud
(*Daodejing* XXXII)⁸

Zhou dünastia loojangul taoism muutus ja sellega koos muutus ka taoistlik kujutus täiuslikust valitsejast. Kevadete-sügiste ajajärgul (770–476 e.m.a) Hiinat laastanud feodaalriikide vahel peetud arvukad sõjad ja poliitiline kaos said aluseks teistsugusele arusaamale toimimatusel. Taoism muutus Sõdivate riikide perioodil (475–221 e.m.a) passiivsemaks ning eemaldus maailmast, kultuurist ja ka poliitikast. Konfutsianismi poolt au sisse tõstetud valitsejaideaali kehastanud muistsed (*gu*)⁹ kuningad (nt Yao, Shun) jäeti kõrvale. Toona kirjutatud taoistlikud tekstid *Liezi* ja *Zhuangzi* väljendasid ülimat pettumist poliitikas ning kirjeldasid sekkumist maailma asjadesse keha ja vaimu kahjustava ja mõttetu tegevusena.¹⁰ Taoistlikud targad elasid endassetõmbunult, püüdesid pikaealisuse poole ega sekkunud isegi enam kaudsel moel maailma tegemistesse. Sestap hääbus taoistlik tark-kuninga (šamaan-kuninga) kujutelm.

Samal ajal kujunes välja taoistlik võrdsuse põhimõte. See võrdsus tugines arusaamale kulust kui kõige allikast ja väitis kõikide asjade võrdset

⁸Lao-zi. *Daodejing*. Tõlkinud Linnart Mäll. Loomingu Raamatukogu, 1979, nr 27.

⁹Linnart Mäll. Nulli ja lõpmatuse kohal. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 110–111.

¹⁰E. Wong 1997, lk 27.

loomust ja kohta Taeva all. Seetõttu ei saanud inimene enam pidada ennast loomadest ülemaks ega kuningas näha ennast ainuõige valitsejana. Valitsejaideaal kadus taoistlikust filosoofist Hani keisririigi lõpuks peaaegu täiesti ning sellest ajast alates on taoism väärtustanud kõike looduslikku ning põlanud inimese loodut, kaasa arvatud poliitikat.¹¹

Kuus esimest sajandit m.a.j Ida-Hani keisririigi tekkimisest (25 m.a.j) kuni Sui dünastia võimuletulekuni (589 m.a.j) on taoistliku religiooni (varem oli see peamiselt filosoofia) väljakujunemise ja õitsengu aeg. Poliitikas pettumise järel sai šamanistlikust tavast ja Lao Zi filosoofiast institutsialiseerunud, kindlate reeglite ja preesterkonnaga religioon, mis leidis suurimat kandepinda lihtrahva seas.¹² Kuigi taoismil polnud keskajal Hiina keisrikultuses kuigi suurt osa, oli taoistlik igavese elu püüdlus haaranud ka aristokraatia meeli. Aastal 420 võttis Põhja-Wei riigi keiser endale tiitliks ‘Tõelise Rahu ja Tüünuse Tee Kuningas’ (*taiping* — ‘rahu ja tüünus’) ning tegi taoismist riigireligiooni.¹³ See on aga üks vähestest juhtudest Hiina ajaloos, kus valitsejal on õnnestunud riiklikku ortodoksiat kehtestada. Enamasti ei ole seda üldse üritatud.¹⁴ Edaspidi eemaldus taoism riigi ja keisri tegemistest, kuid selle mõju jätkus konfutsianistlikus Taevapoja, ideaalse valitseja kultuses.

Legism ja valitsejaideaali mõttetus

Legism tekkis samuti petumisest toonases poliitises olukorras ja valitsejate suutmatuses. See positiivse õiguse varane käsitus nägi ette valitsemist ilma traditsioonide, riituste ja ülma autoriteedita. Nii ei olnud valitsejaideaalile legismiõpetuses kohta. Valitsemine pidi järgima kirjutatud seadust (*fa*) ja mitte moraali, filosoofiat või kommet (*li* — *fa* vastand ning tõlgitav ka kui ‘loomuõigus’).¹⁵ Et aga absoluutne legalistlik riigikord ei olnud võimalik,

¹¹*Ibid.*, lk 28–29.

¹²*Ibid.*, lk 31–33.

¹³*Ibid.*, lk 40.

¹⁴Jack L. Dull. Determining Orthodoxy: Imperial Roles. — Imperial Rulership and Cultural Change in Traditional China. Koostanud Frederick P. Brandauer, Chün-chieh Huang. Taipei: SMC Publishing, 1994, lk 3–27.

¹⁵Randal Peerenboom. Law and Religion in Early China. — Religion, Law and Tradition: Comparative Studies in Religious Law. Ed. A. Huxley. London, New York: Routledge, Curzon, 2002, lk 85.

valitsesid ka legistidest keisrid Taeva mandaadi alusel. Nii oli *fa* paratamatult seotud *li*'ga.¹⁶

Üks legismi rajajaid, Shang Yang (? – 338 e.m.a) nägi inimloomust väga mustades toonides. Tema meelest oli võim rahva üle paratamatu asi iseeneses. Valitseda võis vahendeid valimata. Vastavalt olukorrale tuli rahvale jagada piitsa ja präänikut — rohkem aga piitsa, et rahvas võimule liiga lähedale ei pääseks. Igasugused legendid ja ürikud iidsetest õilsatest valitsejatest pidi ära keelutama, et need rahvast segadusse ei ajaks ja mässule ei õhutaks. Lihtinimesel ei jäänud legismi kohaselt muud teha kui vaid põldu harides või sõdides riiki teenida.

Legismi ideed kajastuvad ilmselt kõige paremini esimese Hiina keisri riigi rajaja Qin Shi Huangi tegudes. Tema legistist nõuandja Han Feizi (288–233) järgis Shang Yangi ideid ja pani ka Qin Shi Huangi neid uskuma. Täiusliku valitseja asemel propageeris ta ideaalset isetoimivat seadusandlust, mis juba käima lükatuna ei vaja täiendust. Valitseja roll oli taoismist laenatud toimimatus printsiipi järgides märkamatult teotseda ja garanteerida oma võimuga riigi püsijäämine. Tol perioodil sai keisri tiitliks *huangdi*, mis edaspidi hakkaski tähendada keisrit. Aga kaks aastat enne oma surma võttis ka ühendatud Hiina esimene keiser endale tiitliks taoismi filosoofiast tuntud epiteedi *zhenren* ‘tark, täiuslik’,¹⁷ mis viitab iidsele šamaan-kuninga ideaali säilimisele.

Konfutsianismile vastuvõetamatult polnud legistliku valitsejaideaali aluseks mitte moraal, vaid seadused, võim ja administratsioon, mis muutsid valitseja vooruslikkuse mõtteuks. Qini riigi langus tähendas legismile suurt hoop, kuid selle ideed jäid püsima Hiina riigi valitsemiskorralduses ja on eeskujuks olnud ka 20. saj Hiina Rahvavabariigi poliitikutele eesotsas Mao Zedongiga.¹⁸

Konfutsianistlik Taevapoja kultus

Varasemast ajaloost hiina rahva usku kujundanud ja esimese täiusliku valitsejaideaali loonud taoism muutus Hiina keskaja alguseks riigi seisukohalt teisejärguliseks. Ometi ei kadunud valitseja roll religioonis ega ka valitseja ideaalne kujutamine. See võttis ainult uue vormi. Valitsejaideaali hakkas

¹⁶*Ibid.*, lk 86.

¹⁷E. Wilkinson 2000, lk 109.

¹⁸M. Aung-Thwin 1987, köide 8, lk 497–499.

kujundama teine hiina õpetus — konfutsianism. Konfutsianismi mõjul sai Hiina valitsejast Taeva asemik maa peal.¹⁹ Juba Zhou dünastia ajal tekkinud arusaam valitsejast kui Taevapojast muutus Hiina riigi ühendamisel Qini ja Hani dünastiate aegu keisrikultuse alustalaks.

Taevas (*tian*) on konfutsianistlikus traditsioonis nii ülim vaimne kui ka ülim poliitiline autoriteet. Seetõttu on hiina maailmapildis religiooni poliitikast väga raske eraldada. Konfutsianistlik võim on teokraatlik ja väljendub oma täiuses Taevapoja kultuses. Nagu juba mainitud, sai ‘taevapoeg’ (*tianzi*) kuninga epiteediks Zhou dünastia ajal, mil Zhou kuningas valitses nimeliselt kogu Hiina kesktasandikku.²⁰ Kuninga võim tulenes ülemisandalt (*shangdi*)²¹ ehk Taevalt, kellele võis oma võimu kindlustamiseks ohvreid tuua vaid keiser.²² Ilmselt kujunes ettekujutus Taevast kui ülimast valitsejast välja Shangi dünastia *shangdi* ehk *di* ja Zhou hõimu taevajumaluse rahvausundlike kujutelmade kokkusulamise teel Zhou dünastia algusaegadel. *Shangdi* mängis Zhou riigi kultuses väga tähtsalt rolli. Kui aga hoomati, et selle austamine võib Shangi dünastia toetajaid innustada Zhou võimu vastu üles tõusma, asendati *shangdi* kultus uut tiitlit *huangdian shangdi* kandva taevajumaluse austamisega. *Huangdian shangdi* täitis üldjoontes samu funktsioone mis *shangdi*, kes valitses ülima valitsejana ja mõistis kohut kogu aja ja ruumi üle.²³

Keiser oli Taeva asemik maa peal. Kujutus Taevapojast sarnaneb taoistliku targa šamaan-valitseja ideaaliga. Olgugi et keisril oli peaaegu lõpmatu võim oma alamate üle, lasus tema õlul suur vastutus tuua taevas ja maa, *yin* ja *yang* kokku ühtsesse harmooniasse ning hävitada sinne kuri ja kannatus. Ta polnud ei dalai-laamade, Jaapani keisrite või ka hilisemate Rooma keisrite kombel jumalik ega ka mõne jumaliku või taevase olendi kehastus.²⁴ Taevapoeg oli universumi vääramatu osa, mille reeglite ehk kulu eiramine põhjustanuks taeva, maa ja inimese vahelise harmoonia kokkukukkumise ning tema riigi, kogu taevaaluse languse. Väärt valitseja valitses oma ala-

¹⁹Klassikalistes konfutsianistlikes tekstides nimetab valitseja end tihti peale epiteediga Üks Mees (*yi ren*). Ainult teised kutsuvad keisrit Taevapojaks. Xinzhong Yao. An Introduction to Confucianism. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, lk 167.

²⁰Šamaanide üheks olulisemaks ülesandeks muutus hilisel Zhou dünastia valitsusperioodil taevaste sündmuste tõlgendamine, mis aitas valitsejal luua harmooniat taeva ja maa vahel.

²¹Pocket Oxford Chinese Dictionary. Oxford, New York: Oxford University Press, 2003.

²²Jacques Gernet. A History of Chinese Civilization. Cambridge University Press, 1996, lk 54.

²³X. Yao 2000, lk 143–144.

²⁴M. Aung-Thwin 1987, köide 8, lk 331.

maid vooruslikult, kasutades väge (*de*), aga mitte võimu. *De* tähendas poliitilist ja vaimset väge, et rahva üle vägivallatult valitseda. Väe ja koos sellega Taeva mandaadi (*tianming*) pälvis vaid vooruslik valitseja Taevalt ja esivanematelt neile siiralt ohverdusi tuues. Niisiis ei tohtinud Hiina keiser riitustest loobuda, ta pidi olema vooruslik ja vägivallatu,²⁵ sest Taevas ei eelista ühte rahvast teisele, vaid Taeva mandaat kingitakse vooruslikemaile.²⁶ See-ega pidi keiser järgima *li*'d ehk kombeid ja traditsiooni ning hoolitsema rahva heaolu eest nagu tark šamaan isegi siis, kui Taeva mandaat juba talle kuulus. Ta pidi rahvaga käituma nagu isa pojaga, armulikult ja hoolitsevalt, sest “Taevas näeb, nii nagu näeb rahvas, Taevas kuuleb, nii nagu kuuleb rahvas”. Ühtlasi pidi keiser kuuletuma juba mainitud, endast ülemale Taevale kui oma isale. Võimu kuritarvitamine võttis valitsejalt Taeva kingitud väe ehk mandaadi ning põhjustas keisri languse. Seega ei olnud konfutsianistlik valitseja oma täiuses mitte sugugi despootlik ja jõhker jumalik ülitürann, nagu vahel on kujutatud. Tegelik ja kõrgeim võim kuulus Taevale ning keiser oli vaid viimase esindaja maa peal. See seik on tähtis, sest võimaldas rahval teoorias ja mõnikord ka päriselt halbu ning Taeva ja/ehk rahva tahtega vastuollu läinud keisreid kukutada.

Siiski ei tohiks keisrit hiina kultuuritraditsioonis näha lihtlabase nukuna, läbinisti funktsionaalse ja vähetähtsana. Seda kolmel põhjusel. Esiteks on inimestel (hiina arusaama järgi tervel inimkonnal) valitsejat vaja, et saavutada õnne ja harmooniat. Teiseks oli hiina kultuuriruumis levinud ka teisi konfutsianismi ja taoismi humaansetele ideedele vastanduvaid mõttevoole, mis pooldasid valitseja vääramatut võimu ja vägivalda. Nii näiteks väljendas Zhou dünastia aegne Qi riigi ametnik Guan Zhong ideed poliitilise tahte maksmapanekust jõu abil sõnadega “Riik jõukaks, sõjavägi tugevaks”. See fraas, mis on kirjas Sun Zi ja Sun Bini *Sõja seadustes*,²⁷ kuulub vaieldamatult Hiina riigivalitsemise klassikasse. Ja kolmandaks valitses Taevapoeg siiski Taeva mandaadi alusel, mistõttu oli tal lihtrahva silmis piiramatut vägi. Kui Taevas teda soosis, nautis keiser rahva ülimalt austust. Mõtlemata Taevale kui ülimalle autoriteedile, eelistasid inimesed igapäevaselt pälvida siiski keisri soosingut —, kuigi teoorias tähendas see üldjuhul ühte ja sedasama. Mässude ja erimeelsuste mahasurumiseks, rahva meelitamiseks ja karistamiseks oli keisril täieõiguslik voli. “Kuna nad [müütilised valitsejad Yao ja

²⁵X. Yao. 2000, lk 155–156.

²⁶*Ibid.*, lk 166.

²⁷Sun Zi, Sun Bin. *Sõja seadused*. Tlk Märt Läänemets. Tallinn, Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, 2001, lk 34, 316.

Shun] aga ei saanud teisiti, tuli neil sõjaga asjad korda seada.”²⁸ Seega olid vägivald ja sund keisri legitiimsed tööriistad. Aga et keiser võis vägivaldaga karistada inimesi ja terveid rahvaid juhul, kui need säärase kohtlemise olid ära teeninud, meelitas see neid oma võimu kuritarvitama ja eelistama rahva heaolule enda ehk riigi huve. Sellest tingitult on Hiina valitsejate kõrk üliluslikkus ja vägivallalembus nii oma rahva kui ka kõigi teiste rahvaste kui loomult barbarite vastu saanud hiina rahvalikus kultuuris valitsejaideaali osaks.

Ent keisri vääramatu võim kogu taevaaluse üle, millest hoiti kinni nii seaduse kui ka vägivaldaga, ei ühti hiina kultuuri religioosetes tekstides väljenduva üldise valitsejakujutelmaga. Rahva heaolu ja soovide eiramine tähendab konfutsianistliku arusaama kohaselt ühtlasi vourusetut ehk amoraalselt teotsemist, Taeva mandaadi kuritarvitamist ja selle tagajärjena *de* ehk väe kaotamist²⁹ ning viimaks keisri võimult kukutamist. *Vesteid ja vestlusi* annab seda tunnetust edasi sõnades:

Õpetaja ütles:

“juhid rahvast valitsusega

tasandad karistusega

tema põikab häbitult kõrvale

juhid rahvast väega

tasandad kommetega

tema võtab häbelikult eeskujut

(*Vesteid ja vestlusi* II: 3)

Zigong küsis, kuidas valitsusasju ajada.

Õpetaja ütles:

“ohtralt toitu

ohtralt relvi

avameelsus”

Zigong ütles: “Kui kõiki kolme ei saa, millest loobuda?”

Õpetaja ütles: “Loobu relvadest!”

(*Vesteid ja vestlusi* XII: 7)³⁰

²⁸Sun Zi, Sun Bin 2001, lk 245–246.

²⁹X. Yao 2000, lk 147.

³⁰Konfutsius. *Vesteid ja Vestlusi*. Tõlkinud ja kommenteerinud Linnart Mäll. Tallinn: Eesti Raamat, 1988.

Seega on konfutsianistlik valitsejaideaal ehk Taevapoja kultus — olles vaieldamatult kõige enam kujundanud hiinalikku valitsusideaali — sotsiaalse loomusega ja paratamatult seotud rahva tahtega. Konfutsianistlik õpetlane Xun Zi on rahva ja valitseja suhet paljude keisrite meelehärmiks kirjeldanud võrdpildiga merest ja laevast, kus rahvas on kui meri, mis võib paati ehk valitsejat kanda, kuid võib selle ka uppi lükata.³¹ Õigustatud vägivald riigi valitsemisel on mõistetav ja lubatud, mistõttu on hiina kultuuritraditsioonis valitseja teod olnud mitmeti tõlgendatavad. Kuid aeg-ajalt läheb ülistatud Hiina Taevapoegade vägivaldne teotsemine, mille käigus lihtinimesed või kultuur on kannatanud, üheselt vastuollu hiina klassikalise kultuuri ning konfutsianistliku ja taoistliku valitsejaideaaliga.

Valitsejaideaal tiibeti kultuuritraditsioonis

Vastupidiselt Hiina valitsejaideaalile on tiibetlaste ettekujutus valitsejast tugevasti seotud budistliku maailmapildiga. Kuigi oma jälje on jätnud ka rahvalik religioon (*bön*), ei ole Tiibetis levinud valitsejaideaal sugugi nii mitmetahuline, kui see on Hiinas. Samuti erinevalt hiina kultuurist ei ole valitsejaideaal Tiibetis nõnda sujuva ja loogilise kujunemislooga, sest kätkeb endas teokraatliku *tšö-jön*-suhte järsku teket, mis tunduvalt erines eelneva valitsuskorra põhimõtetest.

Budismi ja võimu suhe

Juba budismi looja Buddha ehk Siddhārtha Gautama eluajal oli budism valitsejatega seotud. Siddhārtha ise oli väikese Šākja kuningriigi prints. Buddha õpetus puutus rikaste ja vägevate hinge ning seetõttu said seadmust (dharmat) edasi kandvad mungad ja nunnad esimestel Buddha-järgsetel sajadritel nautida Põhja-India kuningate soosikut. 3. saj Maurjate riiki valitsenud kuningas Ašoka pöördus budismi ning teenis seadmust kuulutades ja selle reeglite kohaselt toimides ära epiteedi “Õiglane kuningas” (*cakravartin*).³² Ka valitsejad peale Ašokat võtsid seadmise omaks, nägid end budismi patroonidena ja omistasid endale tiitleid nagu ‘dharmakuningas’

³¹ Alan T. Wood. *Asian Democracy in World History*. New York, London: Routledge, 2004, lk 63.

³² Manabu Waida. *Authority*. The Encyclopedia of Religion, köide 2, lk 5j. Koostanud M. Eliade. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.

(*dharmarāja*) ja ‘maailmavallutaja’ (*chakravartin*). Vahel samastasid budistlike riikide valitsejad end tulevase buddha Maitrejaga, nagu oli tavaks theravaada kuningriikides (Myanmar, Tai, Kambodža). Mahajaana kuningad nägid end aga pigem Avalokitešvara kehastustena.³³

Buddha Siddhārtha, tundes vaid kahte valitsemiskorda, autokraatiat ja vabariiki, ei eelistanud kumbagi. Ta mõõnis, et riik ja valitseja peavad alal hoidma moraali ja vaimseid väärtusi, aitama kaasa olenditele püüdlustes nirvaana poole ja toetama *sangha*’t ehk budistlikku kogukonda. *Sangha* omakorda, peab igapäeva poliitikast eemal seistes siiski riiki ja valitsejat vaimsetes asjades juhendama ning vajaduse korral kritiseerima.³⁴ Kuulus budismiajaloolane P. V. Bapat usub, et Buddha õpetusega on teoreetiliselt kõige paremini kooskõlas demokraatia, efektiivseim aga aristokraatia.³⁵

Ašoka-taoline jumaliku väe või kuningliku karma (*karmarāja*) omistamine valitsejale teenis puhtalt poliitilist eesmärki ning ei ole Tiibetis ja Hiinas levinud mahajaana budismi koolkonna õpetusega iseenesest kooskõlas. Nimelt ei peeta selles filosoofilises süsteemis midagi iseenesest pühaks. Mahajaana traditsioonis on usureeglid ja pühad tekstid põhimõtteliselt väärtuslikud vaid seni, kuni need aitavad jõuda virgumiseni.³⁶ Ka kuninga või valitseja rolli peab nägema eesmärgipäraselt. Valitseja ülesanne on aidata kaasa usu levikule, panna pöörelema dharmaratas ilmalikus maailmas, nii nagu seda tegi Buddha vaimulikus maailmas.³⁷ Valitsejal ei ole jumalate voli ega taeva läkitust nagu Hiina konfutsianistlikus traditsioonis,³⁸ sest koos jumalatega allub ka kuningas vääramatult dharmale seadusele.³⁹ Tiibeti kul-

³³M. Aung-Thwin 1987, köide 8, lk 334.

³⁴Kuigi poliitikasse sekkumine ei ole otseselt Buddha poolt ära keelatud, on *sangha* ikkagi enamiku ajaloost poliitikast võrdlemisi kaugel seisnud. Budistlikele munkadele on riigiametite pidamine ja sõjaväkke kuulumine keelatud. Isegi ühe või teise poliitilise partei eelistamine on taunitav. Kui budistlikus riigis ei ole vastavat religiooniga tegelevat ametit või ministereeriumi, ei tohi *bhiksu* ‘munk’ iseseisvalt ka valitsusega suhelda, vaid peab seda tege-
ma *sangha* kaudu. P. V. Bapat. 2500 Years of Buddhism. New Delhi: Tara Art Press, 1997, lk 395j.

³⁵*Ibid.*, lk 393.

³⁶M. Waida 1987, köide 2, lk 3.

³⁷*Ibid.*, lk 6.

³⁸Indo-Hiina budistlikes kuningriikides oli levinud arusaam valitsejast kui taeva ja maa vahendajast ja jumalate või taeva volitusega valitsejast. Tähelepanu tuleb siinkohal pöörata asjaolule, et nagu piirkonna nimigi ütleb, oli seal tunda peale india ka hiina kultuuri mõju, kus valitseja kui Taevapoja voli pärines Taevalt. M. Aung-Thwin 1987, köide 8, lk 333jj.

³⁹Kirjeldatud arusaama on ka poliitikas rakendatud. Nimelt pidid Tai kuningriigi tulevaseks valitsejaks määratu elama esmalt mungana kloostris ja õppima budismi tõdesid. Teisi-

tuuri valitsejaideaal on palju eelkirjeldatust laenanud, kujundades välja oma dharmakuningate liini. Samas on Tiibeti religioosne traditsioon andnud budistlikule valitsejaideaalile üht-teist olulist juurde.

Bön ja Tiibeti iidset kuningad

Enne kui budism hakkas mõjutama tiibetlaste elu, oli kohaliku rahva seas levinud *bön*'i 'tõde, tõelisus' nimeline religioon. Tegelikult ei moodustanud *bön* enne budismiga kokkupuutumist ühtset traditsiooni,⁴⁰ vaid kujutas endast paljuski nagu taoismgi šamanismi ja animismi joontega rahvausundit. *Bön*'i traditsiooni viljeldi sadu, kui mitte tuhandeid aastaid enne budismi tulekut ning selle rolli ei maksa alahinnata ka tänapäeval. Tiibetlased elavad tänini šamaanide, vaimude ja müstiliste jõudude keskel.

Muistse Tiibeti müütilised valitsejad olid taevast alla maa peale laskunud kuningad, kellel oli riigiusu kaitsjana tähtis koht. Nad säilitasid oma taevase ühenduse selle sama nööri (*mu* — ilmselt 'vikerkaar') abil, millega nad maale tulid, käisid öösiti taevas ja lahkusid sinna pärast surma lõplikult. Ühendus taeva ja kuninga vahel oli legendi järgi olemas seni, kui üks neist kuningaist kogemata ühendustee läbi raius.⁴¹ Kuningate jumalikkus aga säilis. Aastatel 821–823 Hiina ja Tiibeti riigi vahel sõlmitud leppel, mis siiani on Lhasas kivisambasse raiutuna säilinud, on Tiibeti kuninga Trisong Detseni tiitliks "Jumalik Imeväärne Isand".⁴²

Teine legend, mis samuti viitab Tiibeti valitsejate taevasele päritolule, räägib loo India päritolu printsist või kuningast, kes olevat rännanud üle Himaalaja Tiibetisse. Seal kohtas ta koobastes elavaid inimesi, kes küsisid, kust mees tuleb. Mõistmata kohalike küsimust, näitas ta taevasse. Seepeale tegid tiibetlased India mehest oma esimese valitseja, kes õpetas neid maju ehitama ja tutvustas india kultuuri.⁴³

sõnu, kuningas pidi saama maailma põlgajaks, et saada maailma vallutajaks. Mark Juergensmeyer. *Terror in the Mind of God: A Global Rise of Religious Violence*. Berkeley, Los Angeles, London: California University Press, 2003, lk 112.

⁴⁰John Powers. *Introduction to Tibetan Buddhism*. Ithaca, New York: Snow Lion, 1995, lk 431.

⁴¹Roland Barraux. *Dalai-laamade ajalugu: Neliteist peegeldust Ilmutuse järvel*. Tallinn: Kunst, 2006, lk 14–18.

⁴²*Ibid.*, lk 30.

⁴³J. Powers 1995, lk 123.

Tiibet oli ühendatud kuningriigiks vahetult enne budismi levikut neile aladele. Budismi-eelsed Jarlungi dünastia kuningad, kelle võim toetus osaliselt *bön*'i traditsioonile, olid nii *bön*'i austajad kui ka sarnaselt paljude kuningavõimudega riigiusu patroonid. *Bön*'i preestrid meenusid mitmeti Hiina õukonna taoistlikke šamaane. Nad rändasid taevasse,⁴⁴ kaitsesid rituaale läbi viies kuninga *la*'d ehk elujõudu⁴⁵ ning tõid igasuguste riituste abil õnne kuninga ettevõtmistele ja sõjakäikudele. Alates ajast, mil ühendustee taevaga katkes, ei saanud kuningad pärast surma enam taevasse ja pidid *bön*'i preestrite poolt läbi viidud kombetalituste saatel maa peal maetama. Erinevalt budismi õpetusest oli *bön*'i rituaali keskmeks ohverdus. Kõige uhkemad riitused, mis võisid kesta aastaid ning kus ohverdati peale ehete, toidu ja söögi ka loomi (jakid, hobused, lambad) ja inimesi, toimusid just kuninga surma puhul. Nii püüti kindlustada lahkunud valitseja heaolu teispoolsuses.⁴⁶ Tõenäoliselt põletati ja maeti koos lahkunud kuningaga ka tema lähikondsed.⁴⁷

Budismist mõjutamata tiibetlaste kujutelm ideaalsest valitsejast oli pilt vägivaldsest ja karmist kangelasest. Üks tiibeti kultuuri varasemaid ja tähtsamaid legende Lingi maa kuningast Kesarist pajatab peamiselt sõdadest ja vägitegudest, kus võitlusel, jahil ja vapruse proovilepanekul on tähtis koht.⁴⁸ Legend Kesarist on tänapäevalgi Tiibeti folklooris tähtis ja kujundab nii koos teiste teguritega tiibetlaste arusaama väärt valitsejast.

Budistlik kuningavõim Tiibetis

Millal budism hakkas kujundama tiibetlaste ettekujutust valitsejast, ei ole täpselt teada. On tõenäoline, et esimesed teated seadmusest jõudsid Tiibetisse juba 5. sajandil, legendid pajatavad ka 2. sajandist, kuid kindlasti polnud budismil toona veel kuigi laialdast järgijaskonda.

Legendi järgi oli esimene Tiibeti valitseja India päritolu Kosala prints ehk Kuruse kuningas. Charles Bell usub, et sedaviisi võis Tiibet varakult kokku puutuda brahmanismiga. Samas möönab ta, et kontakt India ja Tiibeti vahel ei olnud toona veel püsiv ning igasugune võimalik India mõju

⁴⁴Charles Bell. *The Religion of Tibet*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1992, lk 8.

⁴⁵J. Powers 1995, lk 439.

⁴⁶*Ibid.*, lk 431.

⁴⁷*Ibid.*, lk 124.

⁴⁸C. Bell 1992, lk 11jj.

oli määratud hääbuma.⁴⁹ Ajaloolistest kuningatest ja tõsisemast budismi mõjust tiibeti kultuurile saame rääkida alates aastatel 618–649 valitsenud kuningas Songtsen Gampost. Alles siis hakkas budism valitseja toel riigis kiiresti levima ning varasemat *bön*'i traditsiooni kummutama.

Kuigi *bön*'i ja budismi vastasseis on mõnede ajaloolaste poolt ilmselgelt üle võimendatud,⁵⁰ pidi ühe maailmavaate asendumine teisega mõistagi mõningat hõõrumist tekitama. Murranguks *bön*'i ja budismi rivaalitsemisses kujunes 8. sajandil valitsenud kuningas Trisong Detseni käsul korraldatud debatt vana ja uue õpetuse pooldajate vahel. *Bön*'i õpetaja Tangnaki Bönpo ja Indiast tulnud kuulsa budismiguru Padmasambhava sõnasõjas jäi peale viimane ning Tiibeti kuningast sai budismi patroon. Kujunes välja sama-sugune olukord, nagu oli budistlike kuningate ja nende kaitstava religiooni vahel olnud Indias juba sajandeid.

779. aastal sai budism Tiibeti riigi ametlikuks religiooniks ning algas esimene budismi sihipärane levitamine Tiibetis. Ajapikku muutus rahva arusaam maailmast ja valitsemisest. *Bön* keelati, selle preestrid pagendati ja loomade ohverdamine lõpetati.⁵¹ *Bön*'i traditsioon ei kadunud, vaid sulandus ajapikku kokku Tiibeti budismiga, muutudes ise tundmatuseni. Sellest ajast alates on Tiibeti riigireligiooniks tugevate India mõjudega budism.⁵² Kolme varajast kuningat, kes budismi kehtestamisele Tiibetis kaasa aitasid (Songtsen Gampo, Trisong Detsen, Relpatšen), tuntakse tänini nagu *cakra-vartini* kultuseski epiteedi all “kolm dharmakuningat” (*chosrgyal*) või “vägevad mehed”.⁵³ Songtsen Gampot peetakse Avalokitešvara, Trisong Detseni Mandžušrī ja Relpatšeni buddha Vadžrapāni kehastuseks.⁵⁴ Relpatšeni mõrvamisega aastal 836 ja riigi lagunemisega jõudis esimene kuningate toetatud budismi levitamine Tiibetis lõpule.

Seitsmendast üheksanda sajandini oli Tiibeti kuningavõim tugev ning riik võimas. Vallutusretked Indiasse ja Hiina läänealadele tegid Tiibetist ühe Aasia suurvõimu, mis aitas kaasa tiibeti budismi levikule. Seejärel Tiibeti riik lagunes. Budismi teine levitamine oli sihipärane ning valitsejate poolt toetatud. See sai alguse 10. sajandi lõpus ja kulmineerus tänu India gu-

⁴⁹C. Bell 1992, lk 11.

⁵⁰J. Powers 1995, lk 431.

⁵¹*Ibid.*, lk 439.

⁵²P. V. Bapat 1997, lk 66.

⁵³C. Bell. Tibet: Past and Present. Delhi: Motilal Banarsidass, 1996, lk 29.

⁵⁴J. Powers 1995, lk 126–133.

ru Atiša tegudele 11. sajandil budismi lõpliku kinnistumisega Tiibetis, mis avas tee ühtse Tiibeti riigi taasloomisele ja uut laadi teokraatliku valitsuskorra tekkele. Niisiis lõppes Ašoka-sarnaste *cakravartin*-valitsejate aeg Tiibetis, mil üldistatult öeldes oli kuningas eelkõige ikka kuningas ja seejärel budismi patroon või mõne bodhisattva kehistus.

Tšö-jön-suhe ja dalai-laamad Tiibeti troonil

13. sajandil liideti mongolite vallutusretkede tulemusel Tiibeti alad Mongoli impeeriumiga ning Mongoli khaan, kes oli Tiibeti budismi suur toetaja, tegi sakja koolkonna ülemlaamast Tiibeti valitseja. Nii sai alguse unikaalne teokraatlik valitsuskord *tšö-jön* (*mchod yon*) — omapärane preestri ehk laama ja patrooni ehk khaani (kuninga, keisri) vaheline suhe. Niisuguse traditsiooniline valitsussuhe, mille kehtides toetas keiser Tiibetit valitseva dalai-laama võimu, püsis 1950. aastani. Siis kirjutas Tiibeti valitsus ÜRO-le telegrammi, milles loetakse *tšö-jön*-suhe seoses kommunistide võimuletulekuga Hiina Rahvavabariigis paratamatult katkenuks.⁵⁵

Tšö-jön-suhe ja sellest hiljem välja kasvanud dalai-laama riiklik institutsioon sai alguse Mongoli impeeriumi laienemisega Tiibeti aladele. 1249. aastal kutsus Tšingis-khaani järeltulija Göden Tiibeti ühe mõjukama figuuri sakja koolkonna ülemlaama enda juurde audientsile plaaniga kuulutada Tiibet Mongoli impeeriumi alamaks. Ülemlaama Gunga Gjältsen Bel Sangpo avaldas aga Gödenile nii tugevat muljet, et viimane hakkas budistiks ning tegi sakja ülemlaamast kogu Tiibeti valitseja. Vastuteenena sõjalise kaitse eest pidi Tiibeti laama olema Mongoli khaanide vaimulik õpetaja.⁵⁶ Nii sai Tiibetist taas ühtne riik, mille valitseja oli põhimõtteliselt munk, kelle võim toetus mongolist keisrile.

1354. aastal, pärast mongolite võimu langust ja Tiibeti taasiseseisvumist elustas endine sakja munk Jangtšub Gjältsen vanade kuningate traditsiooni. Asunud ainuvalitsejana desina (*sde srid*) Tiibeti troonile, võttis ta kasutusele Songtsen Gampo seadusandluse ja riitused ning rajas “rahvusliku” Tiibeti

⁵⁵Appeal by His Holiness the Dalai Lama of Tibet to the United Nations. U. N. Document A/1549. M. C. van Walt van Praag. The Status of Tibet: History, Rights, and Prospects in International Law. London: Wisdom, 1987, lk 337.

⁵⁶J. Powers 1995, lk 139.

riigi. Kuid 130 aastat pärast Jangtšub Gjältseni surma andsid tema järeltulijad taas võimu kloostritele ja muistsete kuningate kultus hääbus lõplikult.⁵⁷

Peagi koondas võimu enda kätte geluki koolkond, mille ülelaama on tänaseni Tiibeti valitseja. Kuigi esmalt hoidsid geluki koolkonna mungad võimust meelega eemale, muutus nende mõju aina suuremaks, kuni 1578. aastal sai geluki ülelaamast Sönam Gjatsost Altan-khaani tahtel *dalai* (mongoli keeles: *te le* ‘suur ookean’) laama. Nii kehtestati taas mongolite abiga Tiibeti riigis kord ja ühe valitseja süsteem. Ka kahele eelnevale geluki laamale anti tagantjärgi dalai-laama tiitel.

Nii hakkas kujunema Tiibeti budistlik valitsejaideaal, mille tänapäevane kehastus on Tiibeti rahva poliitiline ja vaimne juht XIV dalai-laama. Kuigi dalai-laamasid on olnud erinevaid, kaasa arvatud poliitikalembesid ja ilmamõnused nautivaid, on dalai-laama võrdpilt ja ideaal siiski munk, kes mungavandega seotuna (v.a VI dalai-laama, kes ei andnud mungavannet) peab järgima Buddha näidatud teed ja veetma mitmeid tunde päevast kujutatades (mediteerides) ning õppides. Olles kaastundejumaluse Avalokitešvara kehastus, on dalai-laamad rahva silmis jumalikku päritolu. Kuigi dalai-laamad ei ole Ašoka-sugused *cakravartin*-valitsejad, on nad nagu nemadki budismi patroonid ja seadmuse kaitsjad ning seetõttu kohustatud budismi arendama ja levitama. Seega on dalai-laama käes nii Tiibeti riigi vaimulik kui ka ilmalik võimutäius.

Võimu ja vaimu sümbioosina on kujunenud traditsioon, mille järgi peetakse Avalokitešvarat ehk tiibetipärase nimega Tšenrezid (*spyan ras gzigs*) Tiibeti patroonjumaluseks. Rahvatraditsioon peab aga ilmalikke tegemisi palju vähem tähtsaks ja isegi mõneti rüvedaks, sest poliitika, sõda ja võimuvõitlus toovad tihti endaga kaasa kannatusi ja surma. Seetõttu on suure osa tiibetlaste arvates mõeldamatu, et kaastundejumalus sellistesse asjadesse puutuks.⁵⁸ Tänapäeval on aga dalai-laama sekkumine poliitikasse peaaegu et paratamatu.

Dalai-laamadel aitab Tiibeti riiki valitseda regent ja peaminister ning liiks riiklik administratsioon. Dalai-laamade valitsusaegade vahel, siis kui uut Avalokitešvara kehastust ei ole veel leitud või ta on veel lapseas, valitseb Tiibetit regent. Regent kannab traditsiooni järgi Tiibeti kuninga tiitlit. Regendi valib rahvusassamblee tavaliselt kuue tähtsama koolkonna ülem-

⁵⁷*Ibid.*, lk 142.

⁵⁸C. Bell 1992, lk 190j.

laamade seast. Nagu dalai-laama, on nemad samuti mõne buddha või bodhisattva ümbersünnid —, ja nii ei satu Tiibeti troonile naljalt ühtegi ilmikut ega mittejumalikku kuningat. Erandiks võiks olla juhus, kui valituks osutuks näiteks Gandeni kloostrikoolkonna ülemlaama, kes ei ole ühegi buddha ega bodhisattva kehastus. Huvitaval kombel võiks sedaviisi Tiibeti troonile tõusta ükskõik mis ühiskonnakihist või rahvusest inimene.⁵⁹

Ka ametis oleva dalai-laama poolt nimetatud peaministrit kutsutakse Tiibeti kuningaks. Ideaalis võiks peaminister kogu riigitöö dalai-laama eest ära teha, kuna siis ei peaks Tema Pühadus ilmalikesse ja rüvedatesse asjadesse sekkuma. Tegelikuses on aga dalai-laamad Tiibeti ajaloo võimust võrdlemisi tugevalt kinni hoidnud ja ilmalikke asju, kaasa arvatud poliitikat ja sõjapidamist juhtinud. Tänu XIV dalai-laama algatatud demokratiseerimisele Tiibeti eksiilvalitsuses võib aga see ideaal tulevikus teoks saada, ning nii jääksid dalai-laama kanda vaid religioossed ja tseremoniaalsed kohustused. Et dalai-laama on kaastundebodhisattva kehastus, ei oodatud temalt juba XIII dalai-laama valitsusajal kriminaalsete juhtumite ja karistusseadustikuga tegelemist. See valdkond jäi tava kohaselt Tiibeti peaministri hallata.⁶⁰

Kokkuvõte

Hiina ja Tiibeti valitsejaideaali kujunemislugu ja loomust võrreldes võib näha mitmeid erinevusi ja sarnasusi. Üks selgemaid sarnasusi on Hiina ja Tiibeti valitsejate alluvus mingile suuremale kosmilisele väele. Konfutsianistlik pühendumus ja lõplik sõltumine kulust (*dao*) langeb teatud määral kokku budistliku seadmuse arusaamaga. Mõlemad valitsejad olid paratamatult sellele väele allutatud, mistõttu on nii konfutsianistlik kui ka budistlik valitsejaideaal sõltuv mingist kõrgemat väest või korraldusest.

Peamiseks vastuoluks kahe traditsiooni vahel on hiina kultuurile loomuline arusaam keisrist kui kogu Taevaaluse valitsejast. Dalai-laamade poliitiline autoriteet piirdub vaid Tiibeti riigiga ega ulatu ideaalis üle terve ilma. Sestap ei saa Hiina keiser põhimõtteliselt pidada ühtegi teist valitsejat maailmas, kaasa arvatud dalai-laamat, endaga võrdseks. See vastuolu on mõistagi tekitanud Tiibeti ja Hiina suhetes palju pingeid. Samas, nagu

⁵⁹C. Bell. 1992. lk 184.

⁶⁰*Ibid.*, lk 188.

mainitud, oli dalai-laama vaimulik autoriteet *tsö-jön*-suhet silmas pidades keisrist üle, mistõttu oli Tiibeti valitsejal teatav mõju Hiina keisri religioos-
sele olemusele. Ent ainult seni, kuni keiser pidas lugu budismist, sest *tsö-
jön*-suhe kehtis õpetuslikus mõttes ainult kahe budisti, õpetaja ja patroo-
ni vahelise suhtena. Konfutsianistliku traditsiooni kohaselt on aga keiser
ülim vaimulik autoriteet Maa peal ja sestap on ka Taevapoeg ja dalai-laama
õpetuslikult omavahel lepitamatus konfliktis.